

12. Местная жизнь. Копия постановления № 170 // Накануне. — 1906. — № 1. — С. 4.
13. Михайлин І. А. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812–1917. / І. А. Михайлин. — Х., 2007. — 366 с.
14. Новая эра и смертная казнь // Мир. — 1905. — № 2. — С. 1.
15. Политическая история России : учеб. пособ. / отв. ред. проф. В. В. Журавлев. — М., 1998 — 695 с.
16. Последняя почта // Будущее. — 1906. — № 26. — С. 4.
17. Речь защитника Шмидта присяжного поверенного А. М. Александрова // Будущее. — 1906. — № 19. — С. 2.
18. Фатеев А. Харьковское духовенство о смертной казни / А. Фатеев // Волна. — 1906. — №21. — С. 2.

Надійшла до редколегії 15.12.2009 р.

УДК 82.09.007

О. А. БІЛИЧЕНКО

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ «ЛІТЕРАТУРА»

Формується уявлення про комунікативний зв'язок тексту і реальності в процесі читання художнього тексту. Автор простежує процес входження в текст, взаємодію письменника і культурного простору в інформаційному середовищі.

Ключові слова: комунікаційний зв'язок, література, соціальна реальність, текст.

Формируется представление о коммуникативной связи текста и реальности в процессе чтения художественного текста. Автор рассматривает процесс вхождения в текст, взаимодействие писателя и культурного пространства в информационной среде.

Ключевые слова: коммуникативная связь, литература, социальная реальность, текст.

The article was deal with communicative connection between text and reality in the process of reading of literary work in the system of literature. The author tries to trace the process of entering in the text, interaction of a writer and cultural space in informational environment.

Key words: communicative, literature, social reality, text.

Як відомо, література, відображаючи засіб засвоєння духовних цінностей, відбиває всі зміни в культурі суспільства. Саме вона визначає

глибину й обсяг знань, норм і цінностей, поле індивідуальних варіантів розвитку особистості, відіграє роль акумулянта культурних цінностей та джерела формування світогляду.

Відіграючи роль самосвідомості культури, твори літератури відтворюють певний тип художньої свідомості, характеризують певний культурно-історичний тип людини. Літературні твори реагують на всі зміни в духовному і соціальному житті суспільства, в його емоційно-чуттєвій, побутовій, інтелектуальній і філософській сферах.

Кінець ХХ ст. та початок ХХІ ст. засвідчили значне посилення інтересу науковців до різноманітних проблем комунікації. Стрімко поширюючись, комунікаційні знання охоплюють усе більший простір. Комунікація є комплексною сферою сучасного наукового знання, що органічно синтезує в собі результати досліджень багатьох наук.

Текст як одиниця літературно-художньої комунікації перетворився в спеціальний об'єкт досліджень, що відзначаються структурно-семіотичною спрямованістю. Це, зокрема, праці Ю. М. Лотмана «Структура художественного текста» та «Семиотика культуры» [8; 9].

Сутність тексту як комунікативної системи визначається дією закону його системної комунікації і містить функціональну та якісну визначеність тексту. Основи системно-комунікативної концепції тексту представлені в дослідженнях Є. В. Сидорова, де він розглядається як цілісна підсистема акту мовленнєвої комунікації [11]. Текст визначався автором як система значень і знакових послідовностей, утілюючи модель поєднання комунікативної діяльності адресата та відправника повідомлень.

Уявлення про художню літературу як систему і необхідність застосування системи підходу для її вивчення на різних рівнях мають свою традицію. Можна пригадати праці Ю. Тинянова, його думки про систему поетичної мови і плідні ідеї. Прагнучи зрозуміти складові художнього твору, він уводить до наукового обігу поняття «система» для визначення семантичної організації тексту. В його працях розроблені положення про вплив словесної конструкції на глибинний зміст твору [12, с. 502]. Ю. Тинянов першим пунктом висуває вимогу чіткості теоретичної платформи і системного розвитку науки.

У нашому дослідженні ми ґрунтувалися також на працях Д. С. Лихачова [7]. У них художній текст розглядається як культурний універсум, узагальнена модель світу, комплекс світовідчуття письменника, його філософських, естетичних, релігійних і моральних поглядів та їх висловлювань за допомогою системи знаків, кодів, символів, мотивів, міфологем.

Розвиток думок про системний зв'язок у літературі «конструкції» і глибинного смислу трапляється в багатьох вітчизняних і зарубіжних авторів. Терміни «система» і «конструкція» поступово стають звичними.

У словесних визначеннях комунікації слабо розрізняють поняття «текст» і «твір». Їх часто використовують як синоніми. Найпоследовніша

літературна комунікація містить такі елементи, як автор — текст — читач — традиція — реальність.

У процесі комунікації представлений не художній твір, а текст. Це відбувається саме тому, що у відносинах «текст — читач» немає зворотного зв'язку. В них не закладена умова читацької оцінки тексту, коли читач шанобливо вклоняється перед твором мистецтва. Це передбачає наявність інших елементів у системі, коли текст замінюється твором і має різну спрямованість: автор — художній твір — читач — традиція — реальність.

Розгорнуте визначення літератури як системи сформулював свого часу Д. С. Лихачов: «Під системою літератури я розумію певне співвідношення її частин між собою: видів літератури (перекладної та оригінальної, церковної, історичної, природничонаукової, публіцистичної та ін.), її жанрів, її окремих творів. Поняття системи літератури містить крім того й відношення літератури до інших сфер культури: науки, релігії, суспільної думки, різних мистецтв, фольклору та ін. Зрештою до системи літератури належить її відношення до історичної дійсності, співвідношення з якою складає найістотнішу частину системи» [7, с. 45].

Висловлюючи думку про необхідність вивчення системи літератури, М. Науман наголошує на тому, що автор, твір і читач, процеси створення, читацького сприймання та існування літератури взаємопов'язані і створюють певну систему взаємовідносин [10, с. 93]. Зв'язок «автор — читач» може бути представлений як «історичний договір» між «творцями» і «читачами».

Ідея взаємозалежностей і зворотних зв'язків, підпорядкування внутрішньої організації твору більш загальній системі досить плідна. Саме вона є основою погляду Ю. М. Лотмана, який розумів під системою елементи, взяті не в їх ізольованій сутності, а у взаємній співвіднесеності, в зіткненнях, що представляють «ієрархію відносин» [9]. Концепція Ю. М. Лотмана ґрунтується як на поглядах Ю. М. Тинянова, так і на сучасній теорії систем.

Плідними для нашої роботи виявилися думки О. О. Кривцуна [5, с. 87]. Науковець переконував, що тексти закарбовують різні форми соціальної пам'яті, міфологічні й наукові уявлення про людину певної епохи.

Художні твори відображають різні структури історичної психології з їх особливими формами поєднання раціонального і несвідомого, архетипового і новаторського. Теоретичним аспектам співвідношення текстів художньої літератури, категорії автора в процесі художньої комунікації присвячені праці О. М. Кагановської, О. Лапка, Е. Г. Шестакової [4; 6; 13].

Плідно працюють у напрямі комунікативного дослідження тексту Н. С. Болотнова та Н. Ф. Олефіренко. Ґрунтуючись на працях Черняхівського та Колшанського 80-х років про комунікативну природу тексту, вони розглядають його двоспрямованість [1; 2].

Проте деякі принципово важливі питання, зокрема сприйняття реальності, нових відносин тексту з реальністю, потребують подальшого вивчення.

Метою статті є виокремлення етапів комунікаційного зв'язку тексту і соціальної реальності в системі «література».

Літературу і реальність пов'язує метод, що відіграє роль естетико-художнього «механізму». У ньому можна виокремити такі структурні принципи:

- творчого перетворення дійсності в художню реальність;
- естетичної оцінки дійсності в світлі естетичного ідеалу;
- художнього узагальнення — «переведення» загального в індивідуальне.

Кожний із структурних принципів методу — це своєрідний канал зв'язку, де на «вході» — несеміотизована дійсність, а на «виході» — художня реальність. На основі цих принципів формуються художні міфологеми — класицистичний, романтичний, реалістичний, символістський та інші міфи про людину й світ.

У художній літературі схема комунікативного ланцюга відсилає нас до формули Гегеля. Беручи за основу поняття «розвиток», Гегель створює теорію діалектики. Внутрішнім джерелом розвитку в нього постає протиріччя, яке розуміється як сходження від абстрактного до конкретного. Протириччя Гегель описує за допомогою тріади (теза — антитеза — синтез протилежностей у новій єдності) [3].

Але в дійсності ці відносини не обмежуються трьома елементами і містять необхідні опори в реальності і попередньому досвіді літератури як виді словесного мистецтва. Автор створює твір, опираючись на традиції, з урахуванням знання цієї традиції читачем. Але не менш суттєвим є зв'язок автора з реальністю, з якою він нібито «звіряє» свій твір і визначає його цінність.

Коли Гегель спочатку писав про твір, а потім про його творця і про суб'єкта, що сприймає твір, він установлював не тільки місце елементів у системі «мистецтво», але перш за все їх ієрархію, зумовлену функціями кожного з трьох членів. Ця геніальна думка була запозичена російськими формалістами й була перетворена у певну складову сучасних методів і методик дослідження художнього тексту. Тут сходяться об'єктивне і суб'єктивне начала.

Послідовність розміщення елементів у системі визначається процесом створення і функціонування твору: творець продукує твір, перед яким вклоняються читачі, що сприймають його. За таких умов елементи «традиція» і «реальність» характеризують умови, за яких текст може стати художнім твором, але може і не стати ним. Головна роль тут належить читачеві.

Літературний твір створюється і живе у зв'язках з оточуючим середовищем. Стосовно літературного твору середовище поділяється на літературну традицію і літературну реальність. Між автором і читачем, з одного боку, і традицією і реальністю — з іншого, існують прямий і зворотний зв'язки: автор і читач — особи, на яких впливає оточуюче їх матеріальне і

духовне середовище і у свою чергу впливає на нього вже одним фактом свого існування. Між твором і реальністю, як і між твором і традицією, існують відносини, що встановлюють автор і читач. У системі «автор» виокремлюють наявність двох елементів: біографічного автора й автора — суб'єкта свідомості, вираженням якого є «весь твір письменника». Тут наявні ідеальний і матеріальний аспекти, при цьому головним є ідеальний. Саме на його рівні відбувається діалог свідомості автора і читача, в результаті чого здійснюється перетворення матеріального тексту в духовну цінність — художній твір. Елементи системи «література» й елементи, які представляють середовище, що її оточує, — це також системи.

Опосередкованими ланцюгами в особливій формі постають і відносини «автор — реальність», «реальність — читач», «автор — традиція», «традиція — читач».

Послідовність елементів у системі «література» визначається процесом створення і функціонування твору: автор продукує твір, яким захоплюється читач, що його сприймає. При цьому елементи «традиція» і «реальність» характеризують умови, за яких текст може стати художнім твором, але може і не стати. Головна роль тут належить читачеві.

Наявність прямого і зворотного зв'язків у системі означає, що продукт творчості художника не перестав бути носієм інформації. Складність системи «література» — не тільки в поєднанні п'яти необхідних елементів, а перш за все в тому, що система «література» має матеріальний й ідеальний аспекти. В її матеріальному аспекті кожний компонент може бути об'єктивованим. Автор — певна особистість з власною біографією: Пушкін або Лермонтов. Твір — його рукопис або надрукована книга. Читач — покупець цієї книги. Традиція — коло попередників, на яких автор орієнтується. Реальність — ті події, в руслі яких він живе і «віддзеркаленням» яких він надихається або занепадає.

Система із матеріального аспекту функціональних зв'язків набуває ідеального характеру завдяки ставленню читача до твору. Читач, який визнав художню цінність твору, сприяє його популяризації, тиражує його, морально і матеріально підтримує автора — свого сучасника, збирає відомості про письменника, що пішов з життя. Про це свідчать випадки зберігання читачем з ризиком для життя рукописів і книг, які підлягали цензурній забороні; переписування в добу середньовіччя текстів улюблених творів; придбання книг для власних бібліотек; великі тиражі та перевидання популярних творів і пов'язане з цим зростання авторських гонорарів; анекдоти про автора.

Подвійний — реальний та ідеальний — аспект характеризує й інші елементи системи. Конкретна реальність впливає на долю автора та його твір, визначаючи тематику й проблематику останнього. Одночасно — вона й соціальна реальність, що відтворена в художньому творі і з якою читач співвідносить твір, читацьке уявлення про реальність, що не залишається незмінним у різні часи.

Суттєвим є зв'язок автора із соціальною реальністю, з якою читач «звіряє» художній твір, визначаючи його цінність. А традиція — це той досвід попередників або вплив культури, що свідомо обирається автором і осягається незалежно від волі автора. Читач — конкретний читач тексту, який, подібно до біографічного автора, має власне обличчя, водночас він здатен зрозуміти текст і перетворити його у власному сприйнятті на художній твір. Отже, тільки за наявності автора і читача, традиції і її співвіднесеності з реальністю художній твір стає головною і складною системою.

Постмодерністське світосприйняття відкидає опозицію «реальність — текст». Постмодернізм сприймає весь світ як текст; текст не відбиває реальності, а створює нову, точніше — багато реальностей, які часто не залежать одна від одної. Реальне і віртуальне зрівнюються.

Адекватним інструментом сприйняття соціальної реальності, нових відносин з реальністю в постмодерністську епоху виявився гіпертекст, а інформаційне середовище — новим середовищем його застосування і перебування.

Основою поняття інформаційного суспільства є можливість одночасного вибору декількох варіантів кодування, сприймання та творчої переробки інформації. З цим і пов'язане виникнення такого поняття як «гіпертекст» — певна нелінійна послідовність фрагментів тексту, що перебувають на різних рівнях і поєднані гіперпосиланнями. Головна характерна ознака гіпертексту — це відсутність безперервності — стрибок, тобто непередбачене переміщення позиції користувача в тексті.

Гіпертекст — явище характерне для інформаційної мережі, яке представляє інформацію взаємозв'язану мережу гнізд, в яких читачі вільно прокладають шлях нелінійними кроками. Він припускає множинність авторів, розмивання функцій автора і читача, розширення роботи з нечіткими межами і множинність шляхів читання.

Дійсно, постмодерністи говорять про смерть автора, про нескінченність тексту і варіативність його інтерпретацій, що і є в Інтернеті. Якщо в класичному тексті сюжет заданий раз і назавжди самим автором і саме автор визначає перебіг розвитку подій, то в гіпертексті можна розвивати зовсім іншу сюжетну лінію або навіть декілька таких сюжетних ліній.

В умовах Інтернету гіпертекст втручається в книгу двома засобами. По-перше, він здатен змінити внутрішню структуру тексту, представити його, як у Х. Борхеса, «садом розгалужених стежок», у формі фрагментів, що складно переплітаються один з одним. По-друге, він поєднує текст з іншими, зовнішніми щодо нього текстами. Цей процес відбувається природно й органічно, навіть непомітно.

«Гіпертекстуальність» є різновидом інтертекстуальності. Завдяки гіпертексту Інтернет порушує не тільки форму друкованої книги, але й форму манускрипту, в його класичному вигляді. Гіперпосилання знищують

образ класичного тексту, що передбачає цільність, смислову єдність і смислову послідовність.

Гіпертекст, за своєю формою, постає як текст, що самодеконструє. Якщо лінійний текст — це результат ієрархічної впорядкованості окремих його смислових фрагментів, то в гіпертексті ця ієрархія зникає. У гіпертекстовому середовищі ми взагалі маємо справу не тільки із самим текстом, але й з усією сукупністю альтернативних текстів, що здаються комбінаторикою окремих його фрагментів. Таким чином, смислотворча форма залишає текст і задається конфігурацією гіперзв'язків. Смысл тексту, що потрапляє в мережу гіперзв'язків, з іманентної його сутності перетворюється на структурність фрагментарних смислів єдиної сутності в багатьох текстах.

Суспільна комунікація передбачає процеси перекодування вербальної і невербальної у вербальну сфери. Історично комунікацією було саме це: примушення іншого до виконання певної дії. Тобто для комунікації істотним є перехід від говоріння Одного до дій Іншого. Саме заради цього реалізується передача значень між двома автономними системами. У стандартному комунікативному акті також важливою є саме невербальна реакція на повідомлення.

Сучасна соціальна дійсність може створювати довгі невербальні тексти, які вже не пов'язані безпосередньо з процесами переходу в невербальну сферу. Прикладом може слугувати художня література, яка саме таким чином і трактувалася в тоталітарному суспільстві як вербальна реальність, яка виховувала і перевиховувала.

Входження в простір культури соціуму може здійснюватися через текст, читання його образів, символів, діалог з автором, розуміння його світу і усвідомлення його цінностей. Під час комунікації відбувається процес переходу від мовної комунікації до Я-екзистенції, коли особистість стає творцем, набуває нових якісних оцінок.

Художній твір стає складною системою тільки за наявності автора і читача, традиції і її співвіднесеності з реальністю.

Таким чином, література — система, що постійно розвивається. Розвиток художнього процесу соціально зумовлений і має внутрішні закономірності. Взаємодія зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (художніх традицій) чинників і формує художній процес. Література, як і мистецтво взагалі — підсистема соціальної комунікації, в якій відтворюються зміни реальності.

Грунтовніший аналіз сутності взаємодії між твором, текстом, читачем і соціальною реальністю можна здійснити за умови досліджень комунікаційної сутності літератури, трансформатизму текстових форм літератури як одиниць суспільної комунікації, співвідношень змін тексту і соціальних реальностей інформаційного суспільства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефифренко Н. Ф. *Смысловая структура текста* / Н. Ф. Алефифренко // *Текст как объект многоаспектного исследования : сб. ст. науч.-метод. семинара «Textus»*. Ч.1. — СПб. : Ставрополь, 1998. — С. 18–30.
2. Болотниова Н. С. *Художественный текст в коммуникативном аспекте : поиск ключей к эстетическому коду* / Н. С. Болотниова // *Слово. Семантика. Текст : сб. науч. трудов*. — СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2002. — С. 137–143.
3. Гегель Г. В. Ф. *Эстетика: В 4 т.* / Г. В. Ф. Гегель? // *сост. Мих. Лифшиц*, — М., 1977.
4. Казановська О. М. *Текстові концепти художньої прози : когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук: спец. 10.02.05* / О. М. Казановська. — К., 2003. — 32 с.
5. Кривизун О. А. *Психологія творчества* / О. А. Кривизун // *Психологічний журнал*. — 1990. — Т. 11. — № 5. — С. 87.
6. Лапко О. *Категорія автора у світлі художньої комунікації і системного розуміння літературного твору* / О. Лапко // *Вісн. Львів. ун-ту*. — Львів, 2005. — Вип. 33, Ч.1. — С. 68.
7. Лихачев Д. С. *Внутренний мир художественного произведения* / Д. С. Лихачев // *Вопр. литературы*. — 1968. — №8. — С. 45.
8. Лотман Ю. М. *Семиотика культуры : Избранные статьи* / Ю. М. Лотман. — Таллинн, 1992. — Т.1. — С. 312–313.
9. Лотман Ю. М. *Структура художественного текста* / Ю. М. Лотман. — М. : Радуга, 1970. — 271 с.
10. Науман М. *Литературное произведение и история литературы* / М. Науман. — М. : Наука, 1984. — 560 с.
11. Сидоров Е. В. *Референция, экспрессия, когнитивность и коммуникативное назначение языка* / Е. В. Сидоров // *Знание языка и языкознание : сб. ст.* — М. : Наука, 1991. — С. 119–131.
12. Тынянов Ю. Н. *Поэтика. История литературы. Кино* / Ю. Н. Тынянов. — М. : Наука, 1977. — 600 с.
13. Чернікова В. Є. *Художня комунікація як об'єкт філософського дослідження (на матеріалі зарубіж. теорій ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук: спец. 09.00.04* / В. Є. Чернікова. — Х., 1998. — 32 с.
14. Шестакова Е. Г. *Теоретичні аспекти співвідношення текстів художньої літератури та масової комунікації : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.05* / Е. Г. Шестакова. — К., 2006. — 44 с.

Надійшла до редакції 01.12.2009 р.